

УДК 349.3

<https://doi.org/10.34142/23121661.2023.37.16>

orcid. org / 0000-0001-6394-1834

© Пономаренко О.М., 2023

О.М. Пономаренко

**ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ
«ОСОБА З СІМЕЙНИМИ ОBOB'ЯЗКАМИ»
ШЛЯХОМ ЗАСТОСУВАННЯ
СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ
СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
ТА ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ
СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ**

O. Ponomarenko

**DEFINING THE CATEGORY
OF "PERSON WITH FAMILY
RESPONSIBILITIES" BY APPLYING
A SYSTEMATIC ANALYSIS OF FAMILY
AND SOCIAL PROTECTION
LEGISLATION**

***Анотація.** Метою статті є визначення кола осіб із сімейними обов'язками як суб'єктів права соціального захисту шляхом здійснення системного аналізу сімейного законодавства та законодавства у сфері права соціального захисту. Застосування системного підходу дозволило виявити пряму та безпосередню залежність між членами сім'ї як суб'єктами сімейного права та особами з сімейними обов'язками як суб'єктами права соціального захисту. Системний аналіз сімейного законодавства та законодавства у сфері соціального захисту дав змогу виявити певну непослідовність у визначенні кола осіб, які пов'язані сімейними обов'язками. Відповідно до сімейного законодавства жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, пов'язані сімейними обов'язками, а також обов'язком матеріального утримання (виплати аліментів). Однак у законодавстві, що передбачає право на отримання певних видів соціального захисту (пенсії за втрату годувальника, медичного обслуговування та інших), ця категорія осіб не визначена як суб'єкти. Отже, законодавством у сфері соціального захисту такі особи не віднесені до осіб із сімейними обов'язками, у яких виникає право на соціальний захист. Такий підхід законодавця є несистемним, несправедливим, оскільки позбавляє таких осіб тих прав у сфері соціального захисту, які мають інші особи із сімейними обов'язками.*

***Ключові слова:** соціальний захист, пенсійне забезпечення, пенсійне забезпечення за втратою годувальника, медичне забезпечення, особи із сімейними обов'язками, члени сім'ї, аліменти, Національна поліція України, право на достатній рівень життя.*

Annotation. *The purpose of the article is to define the circle of persons with family responsibilities as subjects of social protection law by means of a systematic analysis of family law and legislation in the field of social protection law. The application of a systematic approach has made it possible to identify a direct and immediate relationship between family members as subjects of family law and persons with family responsibilities as subjects of social protection law. A systematic analysis of family law and social protection legislation has revealed a certain inconsistency in defining the circle of persons bound by family responsibilities. According to family law, a woman and a man who live in the same family without registering a marriage are bound by family obligations, including the obligation to provide financial support (alimony). However, the legislation that provides for the right to receive certain types of social protection (survivor's pensions, medical care, etc.) does not define this category of persons as subjects. Thus, the social protection legislation does not refer to such persons as persons with family responsibilities who are entitled to social protection. This approach of the legislator is unsystematic and unfair, as it deprives such persons of the rights in the field of social protection that other persons with family responsibilities have.*

Keywords: *social protection, pensions, survivor's pensions, medical care, persons with family responsibilities, family members, alimony, National Police of Ukraine, right to an adequate standard of living.*

Постановка проблеми. Уперше термін «особа із сімейними обов'язками» з'явився в Конвенції МОП № 156 «Про рівне ставлення та рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» [1]. Метою прийняття цієї Конвенції стало створення орієнтирів для побудови національних політик кожного з членів МОП таким чином, щоб особи із сімейними обов'язками, які виконують або бажають виконувати оплачувану роботу, могли здійснювати своє право на це, не зазнаючи дискримінації, і, наскільки це можливо, гармонійно поєднуючи професійні та сімейні обов'язки.

І незважаючи на те, що більшою мірою створення рівних можливостей для осіб із сімейними обов'язками згідно з цією Конвенцією передбачено саме для галузі трудового права – під час здійснення такими особами права на вільний вибір роботи [2, с. 302–307; 3, с. 124–126], ст. 4 Конвенції передбачено також зобов'язання держав-членів-учасниць МОП у створенні рівного ставлення та можливостей для осіб із сімейними обов'язками й у сфері соціального забезпечення. У зв'язку з цим є всі підстави для вживання терміну «особи з сімейними обов'язками» не тільки в трудовому праві, а й у праві соціального захисту.

У зв'язку з цим виникає закономірне питання про те, хто розуміється під «особою з сімейними обов'язками» як суб'єктом права соціального захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового статусу осіб із сімейними обов'язками у сфері трудового права та права соціального захисту досліджувалися в Україні такими вченими, як М. І. Полупанов, В. Ш. Шайхатдінов, О. Г. Азарова, Є. І. Астрахань, Т. І. Іванкіна, В. Д. Новіков, І. А. Ветухова, Л. В. Кулачок, О. М. Ярошенко та іншими. Проте системний підхід, який би

дозволив виявити зв'язок між членами сім'ї у сфері сімейного права та особами з сімейними обов'язками у сфері соціального захисту, у науковій літературі ще не застосовувався, що стало причиною достатньо вузького підходу щодо визначення терміну «особа, пов'язана з сімейними обов'язками» деякими вченими. Зазвичай у сфері права соціального забезпечення коло осіб, пов'язаних сімейними обов'язками обмежується жінкою та іншими членами сім'ї, які здійснюють догляд за дітьми [2, с. 65–68].

Однак такий підхід не відповідає сімейно-правовому визначенню членів сім'ї, які пов'язані сімейними обов'язками, унаслідок чого порушується система законодавства, мають місце протиріччя та колізії.

Метою статті є визначення кола осіб із сімейними обов'язками як суб'єктів права соціального захисту шляхом здійснення системного аналізу сімейного законодавства та законодавства у сфері права соціального захисту.

Виклад основного матеріалу. Сім'я є первинним і основним осередком суспільства, у зв'язку з чим, відповідно до ст. 51 Конституції сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Така особлива увага і захист цього соціального інституту зумовлена тим, що сім'я виконує низку важливих суспільних функцій. До найважливіших функцій сім'ї належать демографічна, виховна, економічна.

Демографічна функція сім'ї виражається в тому, що сім'я є природним середовищем для народження дітей. У сучасних умовах виконання цієї функції сім'єю є надзвичайно важливим, оскільки в Україні спостерігається стрімкий спад і старіння населення, що позначається на економічному становищі держави. У сім'ї діти не тільки народжуються, але саме в сім'ї відбувається процес виховання молодого покоління, що також є значущим для держави. Саме на батьків покладено обов'язок щодо виховання дітей. Відповідно до ст. 150 Сімейного кодексу України (далі СК) батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та сім'ї, свого народу, своєї Батьківщини. Сім'я є також первинним економічним осередком, у межах якого реалізується право людини на достатній рівень життя, що містить достатнє харчування, одяг, житло. При цьому на людині, яка обтяжена сімейними обов'язками, лежить відповідальність за забезпечення достатнього рівня життя не тільки для себе, а й для непрацездатних членів сім'ї. Забезпечення достатнього рівня життя здійснюється через реалізацію людиною права на працю, виконання сімейних побутових обов'язків. Таким чином, чим більша в людини сім'я, тим більший обсяг обов'язків на ній лежить, водночас втрата працездатності хоча б одним із членів сім'ї значно підвищує ризики, пов'язані з малозабезпеченістю, для всіх членів сім'ї. Саме тому кожна людина з сімейними обов'язками має бути впевненою, що може розраховувати на допомогу держави для себе і членів своєї сім'ї в разі втрати нею працездатності або її смерті, а

також отримання інших видів соціального захисту (медичне забезпечення, житлове забезпечення, інші види соціальних послуг).

Держава зобов'язана надавати допомогу людині та членам її сім'ї через систему соціального захисту. Відповідно до ст. 46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що містить право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Слід зазначити, що обов'язок держави щодо матеріального забезпечення людини та членів її сім'ї має субсидіарний характер, відносно до обов'язку працездатної особи самостійно утримувати непрацездатних членів своєї сім'ї (аліментних зобов'язань).

Саме тому існує пряма залежність між членами сім'ї, які, відповідно до закону, мають право на одержання утримання (аліментів) та членами сім'ї, щодо яких особа вважається такою, що обтяжена сімейними обов'язками у сфері права соціального захисту.

Відповідно до ст. 1 Конвенції МОП № 156 «Про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків та жінок: трудящі із сімейними обов'язками» ця Конвенція поширюється на:

- осіб, які мають сімейні обов'язки щодо дітей, які перебувають на їхньому утриманні, коли такі обов'язки обмежують їхні можливості підготовки, доступу, участі чи просування в економічній діяльності, а також

- на чоловіків і жінок, які мають обов'язки щодо інших найближчих родичів-членів їхньої сім'ї, які, дійсно, потребують догляду або допомоги, якщо такі обов'язки обмежують їхні можливості підготовки, доступу, участі або просування в економічній діяльності.

При цьому в Конвенції міститься бланкетна норма, відповідно до якої терміни «дитина, яка перебуває на утриманні» та «інший найближчий родич-член сім'ї, який дійсно потребує догляду чи допомоги» означають осіб, які визначаються в кожній країні.

Коло осіб, які мають право на отримання утримання від членів сім'ї, закріплено в СК України.

Відповідно до сімейного законодавства України обов'язки щодо утримання інших членів сім'ї покладено на такі категорії осіб:

- подружжя відносно одне до одного (ст. 75 СК);
- жінка та чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою, але тривалий час проживали однією сім'єю (ст. 91 СК).
- батьків щодо неповнолітніх (ст. 180 СК), а також повнолітніх непрацездатних сина, доньки (ст. 198 СК), повнолітніх (до 23 років) сина, доньку, які продовжують навчатися (ст. 199 СК);

- повнолітніх сина, дочку щодо непрацездатних батьків (ст. 201 СК);
- бабу, діда щодо неповнолітніх і непрацездатних онуків (ст. 265 СК),
- повнолітніх онуків щодо непрацездатних баби, діда, прабаби, прадіда (ст. 266 СК),
- рідних братів і сестер щодо неповнолітніх, а також повнолітніх непрацездатних братів і сестер (ст. 267 СК),
- мачуху, вітчима щодо неповнолітнього пасинка, падчерки.

При цьому всіх осіб, які за законом зобов'язані утримувати інших непрацездатних членів сім'ї, необхідно розділити на дві черги. До першої черги належить невелика група членів сім'ї – діти, також ще повнолітні за певних умов, батьки та подружжя, жінка та чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою, але тривалий час проживають однією сім'єю. До другої черги – усі інші особи, починаючи з другого ступеня прямого і бокового споріднення та свояки (мачуха, вітчим, падчерка, пасинок).

При наданні права на конкретний вид соціального захисту в законі чітко визначається те коло осіб, які мають право на отримання допомоги від держави (пенсії, допомоги, медичного забезпечення тощо). Аналіз законодавства у сфері соціального захисту дає підставу для висновку про те, що зазвичай право на отримання допомоги держава надає непрацездатним членам сім'ї першої черги. Так, наприклад, відповідно до ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсія у зв'язку із втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні.

При цьому, непрацездатними членами сім'ї вважаються:

- 1) чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є особами з інвалідністю або досягли віку 65 років, або пенсійного віку;
- 2) діти (також діти, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші за цей вік, якщо вони стали особами з інвалідністю до досягнення 18 років.

Однак, за певних умов, законом може бути надано право на соціальний захист і особам, які належать до другої черги осіб, що мають право на аліменти. Ту саму пенсію за втратою годувальника має право отримувати також і брат чи сестра, дідусь чи баба померлого годувальника незалежно від віку й працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років.

Системний аналіз сімейного законодавства та законодавства у сфері соціального захисту дає підстави дійти висновку, що одну категорію осіб, які згідно із законом зобов'язані матеріально підтримувати одна одну та мають право на одержання аліментів одна від одної в разі втрати працездатності й нужденності, не враховано під час визначення кола осіб, які мають право на

одержання допомоги від держави. Це жінка і чоловік, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або у шлюбі з іншими людьми. Відповідно до ст. 91 СК такі особи згідно із законом зобов'язані утримувати одна одну в разі втрати працездатності одним із них. Однак, наприклад, Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» не надає їм право на отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника».

Не надається таким особам і право на отримання інших видів соціального захисту. Наприклад, відповідно до ст. 95 Закону України «Про національну поліцію» члени сімей поліцейських (дружина (чоловік), діти до 18 років, а в разі їхнього навчання у вищих навчальних закладах – до 23 років), а також члени сімей поліцейських, які загинули (померли), пропали безвісти, стали особами з інвалідністю під час проходження служби в поліції (так само під час участі в міжнародних миротворчих операціях), мають право на безоплатне медичне обслуговування в закладах Міністерства внутрішніх справ України.

Такий підхід навряд чи є обґрунтованим і справедливим. Якщо згідно із сімейним законодавством жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою та у шлюбі з іншими особами, є особами, пов'язаними сімейними обов'язками, то такий самий підхід має бути застосований і в праві соціального захисту. Жінці та чоловіку, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, має бути надано право на одержання таких самих видів соціального захисту (пенсії, допомоги, медичне забезпечення тощо), як і іншим особам із сімейними обов'язками.

Висновки. Вищезазначене дає змогу дійти висновку, що між членами сім'ї як суб'єктами сімейного права та особами з сімейними обов'язками як суб'єктами права соціального захисту є пряма та безпосередня залежність. Системний аналіз сімейного законодавства та законодавства у сфері соціального захисту дав змогу виявити певну непослідовність у визначенні кола осіб, які пов'язані сімейними обов'язками.

Відповідно до сімейного законодавства жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, пов'язані сімейними обов'язками, так само обов'язком матеріального утримання (виплати аліментів). Однак у законодавстві, що передбачає право на отримання певних видів соціального захисту (пенсії за втрату годувальника, медичного обслуговування та інших), ця категорія осіб не визначена як суб'єкти.

Отже, законодавством у сфері соціального захисту такі особи не віднесені до осіб із сімейними обов'язками, у яких виникає право на соціальний захист. Такий підхід законодавця є несистемним, несправедливим, оскільки позбавляє таких осіб тих прав у сфері соціального захисту, які мають інші особи із сімейними обов'язками.

Література

1. Конвенція МОП No 156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків та жінок: трудящі із сімейними обов'язками. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010; 2. Павлів-Самойл Н. П. Аналіз відповідності національного законодавства ратифікованим статтям Європейської соціальної Хартії (переглянутої). Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки 845 (2016): С. 302-307;
3. Чанишева Г. І. Охорона материнства як трудовозна категорія. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція 13 (1) (2015): С. 124-126;
4. Сохань М. Ю. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування як форма соціального захисту осіб із сімейними обов'язками. Прикарпатський юридичний вісник, 2020, 2 (31). С. 65-68; 5. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>; 6. Про національну поліцію. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.